

Semantik Analiz Yöntemi Açısından ‘Tevâtür’ Kavramı*

OSMAN BAYRAKTUTAN*

Öz: Neredeyse bütün kavramlar, tarihî süreç içerisinde anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması gibi birçok değişime uğrayabilmektedir. Bu durum dikkate alınmadan, ilk dönem eserlerinde kullanılmış olan kavramların, lafızları aynı olsa da, terim anlamları çoğu zaman farklı yaklaşımlar ve ihtiyaçlar sebebiyle değişebilmektedir. Biz de bu çerçevede öncelikle ‘tevâtür’ kelimesinin anlam tahlilini yapıp, hangi anlamlarda kullanıldığını ve leksikografik anlamıyla uyum gösterip göstermediğini göz önüne sereceğiz. Tevâtür kelimesinin yakın anlamlılarını ve zıt anlamlılarını da vererek bu kavramın anlamsal çerçevesini çizmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Tevâtür, sahih, meşhûr, şâz, zarûrî bilgi, nazârî bilgi.

* Bu makale, yazarın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırladığı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü

The Concept 'Rumor' in terms of Semantic Analysis Method

OSMAN BAYRAKTUTAN

Abstract: Almost whole concepts might undergo various changings within the historical process, such as semantic restriction, extension and shift. Without considering this case, terminological meanings of the concepts, although their utterances are the same, used early works might change because of different approaches and needs. We will first analyze the word 'rumor', afterword will reveal in which meanings it is used and whether is applicable for its lexicographic meaning. Giving homoionym and antonymous words of the rumor, we will be set the framework of this concept.

Keywords: Rumor, authentic, famed, exceptional, essential knowledge, theoretical knowledge.

1. Tevâtür

'V-t-r' harflerinden meydana gelen kelime lügatte; yalnız, ferd, çift olmayan, tek manasına geldiği gibi, kin ve intikam veya katil sebebiyle meydana gelen zulüm, dağa ulaşan yol ve burun delikleri arasındaki perde manalarına da gelmektedir.¹

Tevâtür; peş peşe, birbiri ardınca gelmek demektir.² Hem câhiliye hem de Hz. Peygamber zamanında yaşamış ve aynı zamanda dîvan sahibi olan Humeyd b. Sevr'in³ şiirinde de tevâtür ardı ardına gelmek anlamında geçmektedir;

قَرِينَةٌ سَنَّعٌ وَإِنْ تَوَالَّتْ مَرَّةً
ضُرْبَيْنِ وَصَفَّتْ أَرْؤُسُ وَجُنُوبِ

“Yedi bağirtlak kuşu peşpeşe gelir,

Rızık aramaya giderler, sonra başları ve yanları bir hizaya gelip sıralanıp saf saf görünürler.”

Tevâtür; araya zaman girmekle beraber kesintiye uğramadan devam etmek, birbiri ardınca gelmek anlamındadır. Tevâtür denilme sebebi ise, haberi nakledenler arasında ittisal olmaksızın farklı zamanlarda ve birbiri ardınca nakletmiş olmalarıdır.⁴ Kelimenin aynı anlama

¹ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tezhibü'l-Luğa*, (Thk. Ya'kub Abdü'n-nebi), 1964, c. 14, s. 275; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrem, *Lisâni'l-Arab*, (I-VX), Beyrut 1374, c. 5, s. 273; İbnü'l-Esir, Mecduddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, Kâhire tsz., c. 5, s. 147-148; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul 1304, c. 2, s. 732; ez-Zebidî, Ebu'l-Feyz, *Tâcu'l-Arûs min Cevâbiril-Kâmûs*, (I-XXXX), Mısır 1306, c. 14, s. 335-346; geniş bilgi için Bkz. Osman Bayraktutan, *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.

² er-Râğıb, el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l Kur'an*, (Thk. Muhammed Halil Aytânî) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2001, s. 511; ez-Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Babru'l-Mubîr fi Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. Muhammed Muhammed Temir), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 3, s. 296; İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, c. 5, s. 273-278; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Farabî, *es-Sıhab Tâcü'l-Lüğa ve Sibâhu'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülğafâr Attâr), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır 1379, c. 2, s. 843; ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, c. 14, s. 335-346.

³ Humeyd b. Sevr el-Hilâlî: Câliliye zamanında yaşamış, ömrünün belli bir kısmını da islâm'a girdikten sonra yaşamış Hz. Osman zamanında da vefat etmiştir. Humeyd hakkında bkz. *Dîvân-ı Humeyd b. Sevr el-Hilâlî*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire 1965.

⁴ ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, c. 14, s. 335-346; İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, c. 5, s. 273-278; er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *el-Mabsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. T. Cabir Feyyad Ulvani), Risale Yayınları, Beyrut 1992, c. 6, s. 227; Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008, s. 89; Ebû'l-Velid Süleyman b.

gelen ‘tetâbu’dan farkı, bu gelişin fasılalardan oluşarak gelmesidir. Kur’an’ı Kerim’de geçen ‘tetra’⁵ kelimesi de ‘fasılalarla gelme’ anlamı taşımaktadır.⁶ Yani: “Bir Peygamberden sonra diğer Peygamberi peş peşe gönderdik.” sözünde tevâtürün sözlük anlamı ifade edilmektedir.

1.1. Tevâtür: Terminolojik Anlam

Terim olarak mütevâtir haber; yalan üzerinde kasıtlı veya kasıtsız ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun, yine kendileri gibi bir topluluktan rivayet ettiği haberdir.⁷ “Bizatihi haber verenden semâ yoluyla alındığı gibi, normalde yalan üzere birleşmeleri imkânsız olan topluluk tarafından, hiçbir şüphe olmaksızın muttasıl olarak aktarılan haber.” diye de tanımlanmaktadır.⁸

Elimizdeki kaynaklara göre mütevâtirin sistematik olarak tanımını ilk defa Câhız (dğ. 150-160/767-777) (öl. 256/869)⁹ yapmıştır.¹⁰ Câhız, birçok kimsenin naklettiği haberin yalan olmasını ihtimal dâhilinde görmemektedir. Ona göre birçok kimsenin aynı zamanda, aynı manada ve yalan haber üzerinde birleşmeleri imkânsızdır;¹¹ ancak Câhız’a göre bu kavramı ilk kullanan Mutezile mezhebinin kurucusu da olan Vâsıl

Halef el-Bâcî, *Kitabu’l-Hudûd Fil’Usûl*, (Thk. Nezih Hâmmad), Müessesetü’z-Za’bî, Beyrut 1973, s. 61.

⁵ Müminûn, 23/44.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. 7, s. 135; İbn Hacer Askalâni, *Hadis Istılabları Hakkında Nubbetu’l Fiker Şerhi* (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara 1971, s. 22; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, c. 14, s. 335-346.

⁷ Tahanevî, Zafer Ahmet, *Yeni Usûl-i Hadis*, (Trc. İbrahim Canan), İzmir 1982, s. 35; Sümevra Talu, *Hadislerin Akaiddeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006, s. 12; Koçyiğit, *Hadis Istılabları*, s. 345; Abdullah Aydın, *Hadis Istılabları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 120; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 306; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılabları*, (Trc. Yaşar Kandemir), Ankara 1986, s. 120-128.

⁸ Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsâ, *Takvîmu’l-Edille fî Usûli’l-Fıkıh*, (Thk: Halil Muhyiddin el-Hüseyn), Beyrut 2001, s. 207.

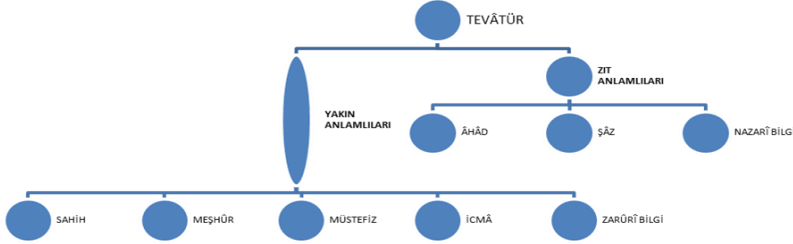
⁹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Risâleu’l-Ma’âş ve’l-Ma’âd, Resâilü’l-Câhız*, (Resâilü’l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârun), el-Mektebetü’l-Hancî, Mısır 1399, c. 1, s. 119; Sabri Hizmetli, *Kitâbu’l-Osmâniyye’ye Göre Câhız’ın İmâmet Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 26, Sayı 1, Ankara 1984, s. 1.

¹⁰ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Osmâniyye*, (Nşr. Abdusselâm Muhammed Hârun), Dâru’l-Hilâl, Kahire 1955, s. 50; Serkan Demir, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü’nde Sîmnet Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 48; Ayhan Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, İzmir 2005, s. 38.

¹¹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu’l-Hucce fî Tespîtin-Nübüvve* (Resâilü’l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârun), el-Mektebetü’l-Hancî, Mısır 1399, c. 3, s. 237.

b. Ata (131/748)'dir.¹² Câhız, "...kelâm ve fıkıh âlimlerinin kullandığı usûl kurallarını ilk tespit eden kişi Vâsıl b. Ata'dır..." demektedir.¹³ Kâdî Abdulcebbar'a göre O, bu kavramı: "Önceden anlaşma, haberleşme veya bunların dışında bir iletişim vasıtası olmadan, üzerinde ittifak edilmiş haber." diye tarif etmiştir.¹⁴ Tariften de anlaşılacağı üzere bu tanım isimleri aynı olmamakla beraber mütevâtir haberin tanımıyla aynı kapsamdadır. Câhız'ın bu kavramı ilk olarak kullanan kişi olarak Vâsıl'ı işaret etmesinden hareketle, mütevâtir kavramını sadece sözlük anlamıyla değil terminolojik olarak ilk defa kullanan kişinin de Vâsıl olduğu anlaşılmaktadır.

Tevâtür kavramının semantik örgüsünü bir şemada gösterecek olursak;

2. Tevâtüre Yakın Anlamlı Kavramlar

Bizim burada yapacağımız çalışma, kavram analizleriyle bu kavramların birbirleriyle olan ortak yönlerini ve farklı yönlerini ortaya koymak ve ileride bu kavramları kullananların bu farkları göz önüne alarak kullanmasını sağlamaktır.

2.1. Sahih

Mütevâtir kavramı da sahih kavramı da bir haberin doğru olduğunu ifade etmeye yarayan ve bir haberin epistemik değerini ortaya koyan kavramlardır. Mütevâtir haberin ne anlama geldiğini yukarıda belirtmiştik. Sahih kavramı da bu açıdan bakılacak olursa bir hadis

¹² el-Askerî, *Evâil*, c. 1, s. 395.

¹³ Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, c. 3, s. 238 vd.; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 2. bsk., Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 115.

¹⁴ Kâdî, Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Fadlu'l-Ûtîzâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Nşr. Fuâd Seyyid), 2.bs., Daru't-Tunusiye, Tunus 1986, s. 234.

ya da haberin doğru olduğunu ifade eden önemli bir kavramdır.¹⁵

Mütevâtir haberle sahih haber arasında yapılacak mukayese, aralarındaki farklılıkları net bir şekilde ortaya koyacağı gibi bir nebze olsun kavram kargaşasını da gidermiş olacaktır. Mütevâtirle sahih arasındaki farklar genel anlamda şöyledir:

a- Mütevâtir, haberin bilgi değeriyle ilgili olan bir kavramdır ve zarûrî bilgi ifade eder. Sahih haber ise; mütevâtir haberin dışında kalan ve mütevâtir seviyesine ulaşamayan bu nedenle de kendisine âhâd denilen haberlerle ilgili bir kavramdır.¹⁶ Sahih zarûrî bilgi değil nazârî bilgi ifade eder.

b- Mütevâtir haber için doğruluk hükmü verilirken sened aranmaz, söyleyenine bakılmadan haberin kendisi esas teşkil ederken; sahih haber de, haberi veren kişi veya kişilerin güvenilir olup olmadıkları önem arz eder.¹⁷ Yani mütevâtir haber için senet zinciri aranmaz,¹⁸ arandığı takdirde de tevâtür yeter sayısının altına düşmez, rivâyet edenin güvenilir kişi olduğuna bakılmaz, hatta müslüman olması da gerekmezken,¹⁹ sahih haberde, senet zincirindeki kişilerin sikâ olmaları şart koşulur. Bu nedenle de mütevâtir kavramı, haberin epistemik yönüne bakarken, sahih kavramı haberin amel edilip edilmeme yönüyle ilgilidir.²⁰

c- Hakkında; “mütevâtir haberdir.” hükmü verilen bir haberin doğruluğunun kesinlik ifade ettiği belirtilir, sahih hükmü verilen bir haberinse kesin bilgi ifade etmeyip, sadece sahih olma şartlarını taşıdığı ifade edilir. Gerçekte sahihin mutlak surette doğru haber olduğunu

¹⁵ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 140.

¹⁶ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerbu İbtisâri Ulûmi'l-Hadis*, Beyrut 1983, s. 21 vd; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 142.

¹⁷ Ahmed Nâim, *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, c. 1, s. 104, 200; el-Cezâirî, *Tevcibu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, c. 1, s. 136-137; Itr, Nureddin, *Menbecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis*, Dârü'l-Fikr, Dimeşk 1992, s. 405.

¹⁸ Itr, *Menbecu'n-Nakd*, s. 405; el-Cezâirî, *Tevcibu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, c. 1, s. 171; Ahmed Nâim, *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, c. 1, s. 104; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 144; Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Koçkuzu, *Rivâyet İlimleri*, s. 75; Tuğlu, s. 88; Hayri Kırbasoğlu, Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi, *İslâmiyat*, c. 3, sayı 4, Ankara 2000, s. 101.

¹⁹ Kâsımî, *Kavâidü't-Tabdis min Fünûni Mustalâbi'l-Hadis*, (Thk. Muhammed Behçe Baytar), Mektebetü'n-Neşri'l-Arabî, Dimaşk 1925, s. 152.

²⁰ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 142.

kastedilmemiştir.²¹ Çünkü râvîler sikâ olsalar da, beşer olmaları nedeniyle onların hata ve unutmada uzak olmaları iddia edilemez.²²

d- Mütevâtir haberde bilgi akışı aralıklarla devam eder, bir süreklilik şart değildir. Ancak sahih haberin senedinin her râvî tabakasında muttasıl olması gerekmektedir. Senedi olmayan veyahut munkatı olan haber sahih görülmemiştir.²³

e- Mütevâtir haberin konusu genel manada herşey olabilir, buna dinî konular da girerken, sahih haber kavramı; sadece dinî haberlerin sıhhatini gösteren bir kavramdır. Bu nedenle de mütevâtir haber için bilgi değeri önemliken, sahih için önemli olan şey amel değeridir.²⁴

2.2. Meşhûr

Mütevâtir haberle neredeyse aynı anlam alanına sahip olup birbirlerinin yerine kullanılan önemli kavramların biri de meşhûr haberdır. Meşhûr; sahabe tabakasında mütevâtir derecesine ulaşamamış, başlangıçta bir veya birkaç râvî tarafından aktarılmasına rağmen daha sonraki tabakalarda şöhret kazanmış hadislerle meşhûr denir.²⁵ Başka bir tanıma göre, ikiden fazla tariki olan ve tevâtür derecesine erişememiş haberlere denir.²⁶ Hanefilere göreyse meşhûr haber; sahabe tabakasında âhâd (tek) olarak rivâyet edilip, tabiîn ve tebe-i tabiîn tabakalarında tevâtür derecesine ulaşan haberlerdir.²⁷

Meşhûr haberin tevâtürle aynı anlam sahasında bulunma sebebine gelince bu, haberi nakledenlerin sayısı ile ilgilidir. Tevâtürde “yeter sayı ne olmalıdır?” sorusu önemli bir yer tutmaktadır. Bu sayıyı iki kişiden başlayıp bütün ümmete kadar götürülmektedir. İbn Hazm (öl. 456), haberin tevâtür şartını taşıyabilmesi için gerekli olan sayı konusunda kendisinden öncekilerden farklı düşünmektedir. Kesin bir sayının verilmemesi gerektiğini belirtmekle birlikte, ona göre mütevâtirde esas olan şey: “Birbirleriyle karşılaşmadıklarından, hile yapmadıklarından ve haber verdikleri şeyden herhangi bir çıkarları bulunmadığından

²¹ Cezâiri, *Tevâbu'n-Nazar ilâ Usûl'l-Eser*, c. 1, s. 210-211.

²² Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarib Mukaddimesi*, c. 1, s. 209-210.

²³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 143.

²⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 143-144.

²⁵ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarib Mukaddimesi*, c. 1, s. 106.

²⁶ Suyûtî, *Tedribûr-Râvî*, c. 1, s. 368; Koçkuzu, s. 87.

²⁷ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 292; Pezdevî, c. 2, s. 368.

emin olduğumuz iki veya daha fazla kişinin, uzunca bir haberi nakledip buna başka bir topluluğun da şahit olduğunu belirtmesi, haberin doğrulunu göstermektedir. Bunu işiten kişinin tasdik etmesi ve kesin bilgi vermesi hususunda şüphe etmemesi bir zorunluluktur.”²⁸

Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki İbn Hazm’a göre mütevâtir haberde sayı en az iki kişiden oluşmalıdır. Sayı böyle olup verdikleri bilgide de birbirlerinden haberleri yoksa tevâtür oluşmuştur. Diğer âlimlerin meşhûr ve azîz dedikleri haberlere İbn Hazm “mütevâtir” demektedir ve bu şekildeki haberler kendi eserinde mevcuttur.²⁹

Netice olarak meşhûr haberler sübutundaki ihtilaf nedeniyle itikâdî konularda belirleyici olma vasfını kaybetmiştir.³⁰ Yalana ihtimali olan haber belirleyici olamaz. En önemlisi de bir haberin mütevâtir olabilmesi için ilk nesilde, yani Hz. Peygamber zamanında da rivayet sayısı tevâtür yeter sayısının altına düşmemelidir; ancak meşhûr haber incelendiğinde de görüleceği üzere ilk nesilde zorunlu bilgi ifade edecek sayıya ulaşmıyor, sonraki nesillerde ulaşıyor. Fakat sonradan ulaşılan bu sayı da tevâtür kapsamına girmemiş, meşhûr diye isimlendirilmiştir. Zaten başlangıçta tevâtür olamayan bir haber sonraları denizköpükleri kadar çoğalsa bile tevâtür kapsamına girmemektedir.

2.3. Müstefiz

Mütevâtir haber kavramının kullanıldığı ilimlere baktığımızda, bazı küçük farklarla birlikte mütevâtir kavramının yerine bazen ‘müstefiz’ kavramının da kullanıldığını gördük; ancak genel kanaate göre “müstefiz”, haber-i vahidlerin kısımlarındandır.³¹ Sözlük anlamına baktığımızda; “taşmak, kabarmak” anlamına gelen “feyz” kökünden türemiş ve bir kaptan dökülen suyun etrafa yayılmasını ifade eden bir kelimedir.³² Fıkıh usûlcülerine göre de: “bir asıldan yaygınlık kazanan haberdir.”³³ Müstefiz; mütevâtir ile âhâd arasındaki bir haberdir. Bu

²⁸ İbn Hazm, *İhkâm fî Usûli’l-Abkâm*, c. 1, s. 108-109.

²⁹ Selman Başaran, *İbn Hazm ve Hadisteki Metodu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1977, s. 131; Osman Güner, İbn-i Hazm’ın Düşünce Dünyasında Hadis, *Milel ve Nibal (İnanç Kültür ve Mitoloji Dergisi)*, c. 6, Sayı 3, Eylül-Aralık 2009, s. 21.

³⁰ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 14.

³¹ Koçkuzu, s. 86.

³² Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 133;

³³ ez-Zerkeşi, *el-Babru’l-Mubît*, c. 3, s. 312.

görüşü ortaya atan kişi de Ebû İshak el-İsferayânî'dir.³⁴ Bağdadî: "Böyle bir haber ilmi ve ameli gerektirmesi yönünden mütevâtir haber gibidir. Kendisinden kaynaklanan bilginin zarûrî bilgi olmaması dolayısıyla da mütevâtir haberden ayrılmaktadır." demiştir.³⁵ İstilah anlamı ise: "Senedinin başından sonuna kadar hiçbir tabakada râvî adedi üç kişiden aşağı düşmeyen bununla beraber mütevâtir derecesine de ulaşmayan hadis"³⁶ diye tarif edilmiştir.³⁷ Bazı haberlerin ilk etapta tek bir tarikten geldiği sanılsa da, aynı haberin diğer tariklerle birleştirilmesiyle mütevâtir seviyesine çıkabileceğini düşünen âlimler mevcuttur.³⁸

Dilsel yönden de müstefiz ve mütevâtirin aynı şeyi ifade ettiğini, dil bilginlerinden hiç kimsenin mütevâtirle müstefiz arasındaki farkı bilmediğini iddia edilmiştir.³⁹ Hatta Mâverdî müstefiz haberi mütevâtir haberden daha üstte görmektedir; ancak Zerkeşi bu görüşü garip bir tasnif olarak nitelemiştir.⁴⁰ Ahmed Naim bu konuda şöyle demektedir: "Muhaddisler başlangıçta âhâd olarak bildikleri hadislerin isnatları ile uğraşmış, bunların çokluğu tevâtüre yetecek kadar ise hadisin mütevâtir olduğuna hükmetmişlerdir. Araştırma sonu, şartları haiz olmayanlara müstefiz demişlerdir."⁴¹ Yine araştırmasının devamında ise: "Bir takım arızî sebeplerden dolayı, aslında zayıf olan bir haber kuvvetlenebileceği gibi, kuvvetli bir haber de zaafa uğrayabilmektedir. Kuvvet bulmuş bir haber de kendi derecesinden yukarıya çıkamaz."⁴²

Haber-i vahidler ve onların türlerinden olan ve bazılarınca mütevâtir haber gibi anlatılmaya çalışılan haberlere tevâtür vasfı vermenin pratikte bir faydası bulunmamaktadır. Çünkü bu şekildeki haberler hangi yollarla kuvvetlendirilirse kuvvetlendirilsinler, yeni tariklerle destekleseler bile, tevâtürün şartlarından biri eksik olunca ve zarûrî bilgi doğurmak yerine şüphe uyandıracağı için bu çeşit haberler mü-

³⁴ Cüveynî, *el-Burhan fî Usûlil-Fıkıh*, (Thk. Abdulazim Mahhud ed-Dib), Dâru'l-Vefa Yayınları, Yer Yok 1999, c. 1, s. 378; Harman, s. 76;

³⁵ Bağdadî, *Usûlî'd-Din*, s. 26; Harman, s. 76.

³⁶ Aydınlı, *Hadis İstılabları Sözlüğü*, s. 117.

³⁷ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 133.

³⁸ Cezâirî, *Tevcibü'n-Nazar ilâ Usûl'l-Eser*, c. 1, s. 210 vd.

³⁹ Sem'ânî, *Kavâiri*, c. 1, s. 266.

⁴⁰ ez-Zerkeşi, *el-Babru'l-Mubît*, c. 3, s. 312.

⁴¹ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarib Mukaddimesi*, c. 1, s. 104-105; Koçkuzu, s. 68.

⁴² Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarib Mukaddimesi*, c. 1, s. 104-105; Koçkuzu, s. 68.

tevâtir olamazlar. İlk üç asırda tevâtür için ortaya konan yeter sayıya ulaşması, nesiller arası kopukluk olmaması, zorunlu bilgi doğurması gibi sıkı şartlara uymamasından dolayı müstefiz haber de mütevâtir haber seviyesine çıkamaz. Yine senet araştırması yapılan, râvilerine cerh ve tâdil uygulanan haber türü mütevâtir olamaz.

2.4. İcmâ

Câhız, mütevatir kavramının yerine bazen 'icmâ' kavramını kullanmıştır. Niyetleri değişik, görüşleri farklı, birbirleriyle buluşmayan, yazışmayan ve yalan haber üzerinde ittifak etmeleri imkânsız olan bir topluluğun naklettiği haberlere icmâ veya mütevâtir denir. Ona göre ibadetler, sahih icmâ ile sabittir. İbadetleri inkâr edenin aklından şüpheli edilmesi gerektiğini söylemiş, akli varsa küfür ehli olduğunu vurgulayarak, bu kavrama imân-inkâr boyutundan da bakmıştır.⁴³

Vâsıl ve öğrencisi Dırâr b. Amr tevâtür kavramının yerine bazen 'üzerinde icmâ edilmiş haber' ifadesini kullanmıştır.⁴⁴ Bu ilk başlardaki kullanımlar neticesinde tevâtürle aynı anlam alanına girmiş ve birbirleriyle karıştırılmaya başlanmış olan bir diğer kavram da, 'icmâ'dır.

İlk zamanlar icmâ ile mütevâtir eşanlamlı gibi değerlendirilirken, sonraları İslâm âlimleri icmâ kavramının kapsamını belirleyerek belli tanımlar yapmışlar ve netice olarak da mütevâtirden ayrılmasına yol açmışlardır. İcmâ sözlükte; birleştirmek, derleyip toparlamak, bir işi sağlam yapmak, azmetmek, bir konuda fikir birliği etmek, anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁵ İstilâhî manasına gelince; İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri ifade eden şer'î delile verilen addır veya "Ümmet-i Muhammed'den olan müçtehitlerin bir asırda, bir şer'î hüküm üzerinde ittifak etmeleridir."⁴⁶

Sözlük anlamıyla değerlendirmek gerekirse, mütevâtir habere benzeyen bir kavramdır. Çünkü mütevâtir haberde de bir konuda ittifak etme manası mevcuttur; fakat mütevâtir haber aynı zamanda

⁴³ Câhız, *el-Osmâniyye*, s. 43-44; Câhız, *Kitâbu'l-Huce*, c. 3, s. 241.

⁴⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 72.

⁴⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 3.bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 225.

⁴⁶ Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, (I-VIII), Enese Sarmaşık Yayınları, İstanbul tsz., s. 163 vd.

zorunlu bilgi doğuran bir haberken, icmânın zorunlu bilgi doğurma gibi bir işlevi bulunmamaktadır. Istilâhî manası üzerinden değerlendirilecek olursak, mütevâtir haber üzerinde herkes ittifak edebilir ki avam ve çocuklarda dâhil olmak üzere, ittifak edenlerin müslüman olmaları da gerekmezken, icmânın gerçekleşebilmesi için ittifak edenlerin hem âlim hem de Müslüman olmaları gerekir. Yine bir haberin mütevâtir diye isimlendirilmesi için haberin ortaya çıktığı ilk nesilde ve sonrasında da kalabalık bir topluluk tarafından rivâyet edilmesi gerekir. Bu nedenlerden ötürü 'icmâ' doğruluk, güvenilirlik ve amel bakımından önemli bir kavram olmasına rağmen, epistemik açıdan herkes için zarûrî bilgi oluşturmaması, mütevâtirin olmazsa olmaz şartlarının üzerinde gerçekleşmemesi nedeniyle mütevâtir haberden ayrılmaktadır.

Şu söylenebilir ki, icmâ kavramının terim anlamı oluşmadan, sistematikleşmeden önce bu kavram bazen tevâtür kavramının yerine kullanılmıştır. Sonraları kavramlaşma süreci neticesinde her iki kavram da kendi mecrasını bulmuş ve hâlihazırda da sözü geçen kavramlar birbirlerinin yerine artık kullanılmamaktadır.

2.5. İlm-i Zarûrî

Herhangi bir çaba, faaliyet ve gayret göstermeden, herhangi bir delile başvurmadan insanın irâde ve kudretinin dışında, kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak meydana gelen bilgiye zarûrî bilgi denilmiştir.⁴⁷ Zorunlu bilgi: "Ekmeğin aç olanı doyurması, suyun susuzu kandırması gibi tabii ve zarûrî bir şekilde oluşan bilgidir."⁴⁸ "Mahlukâtın bilgisi ilim ifade etme ve ilmi elde etme bakımından iki şekilde ele alınmıştır.⁴⁹ Birincisi; reddedilmesi veya hakkında şüpheye düşülmesi mümkün olmayan zarûrî ilimdir ve bu ilim kesinlik ifade etmektedir. Duyuların verdiği bilgi ve kişinin kendi varlığına emin olduğu şeylerin bilgisi zorunlu bilgidir.⁵⁰ İkincisi ise; istidlâle ve nazara dayanan ilimdir.⁵¹

⁴⁷ Bâkîllânî, s. 53; et-Taftazânî, Sa'duddîn, *Risâletü'l-Hudud*, Mecelletu Avâu's-Şeria, Riyad XV 1404, s. 20; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 37; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlminde Giriş*, İstanbul 1981, s. 70; Hasan Hüseyin Tunçbilek, *Bilgi Kaynağı Olarak Haber-i Sâdik*, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5, s. 93.

⁴⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c. 1, s. 138.

⁴⁹ Cürçânî, Seyyid Şerif, *Şerbu'l-Mevâkıf*, Dâru't-Tebaâtî'l-Âmire, tsz., c. 1, s. 65.

⁵⁰ Kâmil Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bakîllânî ve Kadî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 48; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 134.

Mütevâtir haberle zarûrî bilgi kavramlarının aslında neden sonuç içerisinde birbirlerine bağlı olduklarını biliyoruz. Ancak mütevâtir haberin yakın anlamlıları arasında geçme sebebi, bazı âlimlerin bu kavramları hep birbirlerinin yerine kullandığını görmüş olmamızdır. Mütevâtir haber kısaca zorunlu bilgi doğuran haberdir.⁵² Ancak bazen de zorunlu bilgi doğuran topluluğun haberi denilip; yalan üzerine birleşilmesi mümkün olmayan bir topluluğun kendileri gibi bir topluluğa rivâyet ettikleri haberdir şeklinde tanımlanmıştır.⁵³ Bu çerçevede sorulması gereken soru şudur; “Tevâtürün varlığı mı zorunlu ilme işaret-tir, yoksa zorunlu ilmin varlığı mı tevatürün varlığını gösterir?” Leknevî bunu (ö.1304) şöyle cevaplandırır: Aslında zorunlu ilmin hâsil olması, haberin tevâtürüne bağlıdır. Haberın tevâtürü hakkındaki ilim ise, ilmin hâsil olduğu bilgisine bağlıdır. Bu iki durum farklı olduğundan teselsülün (döngüsellik) varlığı ileri sürülemez.⁵⁴ Gazzâlî’ye göre, tevatür sayısının yeterli oluşunu zorunlu ilmin varlığıyla anlarız, yoksa sayının yeterliliğinden yola çıkarak zorunlu ilmin hâsil olduğunu söyleyemeyiz” demiştir.⁵⁵ Rivâyet edilen haber, kişide zorunlu bilgi oluşturmuşsa bu haber mütevâtirdir. Haber, Abdülcebbar’a göre de iki kısımdır; ilki, doğruluğu kesin olarak bilinen, ikincisi de doğruluğu inceleme yoluyla bilinen sözdür. Doğruluğu zorunlu olarak bilinen söz, mütevâtir haberdir.⁵⁶

Şirâzî karşılaştırma bağlamı içinde, nazar ve istidlâle veya içtihadı dayanma yoluyla alınan bilginin zarûrî bilgi ifade etmeyeceğini belirtir.⁵⁷ Eğer haber, mütevâtir olarak nakledilmişse ilm-i yakın ifade eder.⁵⁸ Cumhura göre mütevâtir haber zarûrîdir.⁵⁹

⁵¹ Cürânî, *Târîfât*, s. 67; el-Bakillânî, *et-Tembid*, s. 35; Yıldırım, *Kur’an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 134; Mehmet Dağ, Eş’arî Kelâmında Bilgi Problemi, *İslâm Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1980, s. 105.

⁵² et-Taftazânî, *Risâletül-Hudud*, s. 20; eş-Şirâzî, *Şerhu’l-Lumâ’*, c. 2, s. 569, Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 90.

⁵³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 90.

⁵⁴ Leknevî, *Zaferu’l-Emânî*, s. 41-42; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 93.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Mustesfâ*, c. 1, s. 133; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 93.

⁵⁶ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûlül-Hamse*, (Thk. Abdülkerim Osmân), Kahire 1988, s. 768; İkinci, s. 161.

⁵⁷ eş-Şirâzî, *el-Lumâ’*, s. 72-73.

⁵⁸ Câhız, *Risâleul-Ma’âş ve’l-Ma’âd*, c. 1, s. 119-121.

⁵⁹ Serahsî, *Usûl*, c. 1, s. 291; Ebu’l-Berekât, *Keşfü’l-Esrâr*, c. 2, s. 11; Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevbîd*, s. 9; Râzî, *Mabsûl*, c. 2, s. 324; Şevkânî, *İrşâdu’l-Fubûl*, s. 47; Yıldırım, *Kur’an*

3. Tevâtüre Zıt Olarak Kullanılan Kavramlar

Her şey zıddı ile bilinir. Bir kavramın anlam çerçevesinin herkes için anlaşılır hale gelebilmesi için ilgili kavramın zıt anlamlılarının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Biz de burada tevâtür kelimesinin zıt anlamlılarını vereceğiz ve bu kavramları açıklayarak tevâtür kelimesini daha da netleştirmeye çalışacağız. "Tevâtür" kavramının zıt anlamlılarını üç kavram bağlamında detaylandırmaya çalışacağız. Bunlar; şâz, âhâd ve nazârî bilgi kavramlarıdır.

3.1. Şâz

Şâz kelimesi Arap dilinde "kural dışı ve nâdir" anlamında kullanılmaktadır.⁶⁰ Bunun yanında "tek kalmak, azlık, ayrılık, çoğunluğun dışına çıkıp onlardan ayrılmak, ilkelere aykırı olmak" anlamlarına da gelmektedir.⁶¹ Şâz kavramı, mütevâtir kavramının sistematik olarak ilk tarifini yapıp şartlarını belirleyen Câhız'a göre "Yaygın olmayan haber."dir. Bunu şu ifadelerinden çıkarmaktayız. "...doğru haber 'şâz ile yaygın olanın' arasının ayırıldıkça bilinmesi için çok önemlidir."⁶² Dilbilimcilerden şâz kavramını ilk olarak kullananın Halil b. Ahmed (öl.175) olduğunu söyleyebiliriz. O, şâzz kavramını "*topluluktan ayrı kalan*"⁶³ ve "*yaygın kullanıma muhalefet*"⁶⁴ şeklinde tarif ederek, tek kalan her şeyin şâzz olduğunu söylemektedir. Bu kullanım meşhur kavramının zıddıdır. Mütevâtir yaygın olan, toplum tarafından kabul edilen rivâyetler için söz konusuysen, dilbilimsel anlamıyla şâzz topluluktan ayrı kalan ve yaygın olmayan anlamıyla kullanılmaktadır.

Şâz kavramının da diyakronik olarak incelenip yapılacak semantik analizinde de görüldüğü gibi, bu kavram anlam benzeşmesine, anlam kaymasına, anlam değişmesine ve benzeri bir kavramın başına gelebile-

Aydınlanmada Bilgi Kavramı, s. 101.

⁶⁰ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemü'l-Mekâyis fi'l-Luga*, (Thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994, s. 523.

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 5, s. 28,29; İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, (Thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut 1403, c. 1, s. 96.

⁶² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Huce fi Tespîtin-Nübüvve* (Resâilu'l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârun), el-Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1399, c. 3, s. 223-224.

⁶³ Ferâhidî, Halil b. Ahmet, *Kitâbu'l-Ayn*, Tah: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerâî, tsz., c. 4, s. 215.

⁶⁴ Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, c. 1, s. 137.

cek her şeye maruz kalmış ve neredeyse şu anda ilk kullanıldığı anlamla pek ilgisi de kalmamıştır. Bu kavram kargaşasının çıkışına kavramın ilk kullanımlarını bilmemek, kavramı kullanan kişilerin yanlış kullanmaları ve zıddı olarak görülen kavramlardaki belirsizlikler yol açmıştır. Şâz kavramını en fazla hadis, dilbilim ve kırâat ilmi kullanmaktadır. Hadis ilminde fazla bir anlam değişmesine maruz kalmamıştır. Hadis ilminde kavramı ilk defa tanımlayan ise İmam Şafi'dir (öl. 200). Şafi'ye göre şâzz; “Güvenilir bir râvînin başkalarının rivâyetine muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir.”⁶⁵ Hâlihazırda kullanılan şâz hadis; sikâ bir râvînin öteki sikâ râvîlere muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir ve günümüzde kullanılan anlamı da bu şekildedir.⁶⁶ İbn Mücâhid öncesinde nakli temeli olan, mushaf hattına uygun, fakat dilsel açıdan nadir olan, ittifaka muhalif olan, sayısal açıdan râvî sayısı az ya da tek olan okumalar için şâz kavramı kullanılmaktadır.⁶⁷ İbn Mücâhid'den sonra şâz kavramı anlam değişikliğine uğramış ve artık, genelleyici bir bakışla, “yedi kırâatin dışında kalan kırâatler” anlamına bürünmüştür.

Bu minvalde mütevâtir haberin zıddı olma sebebi, rivâyet edilen haberin yaygın olmaması, yaygın kullanıma muhalefet etmesi, çoğunluğun, ittifakın dışında onlara aykırı rivâyet olarak gösterilmesidir.

3.2. Âhâd

Mütevâtir haberin zıddı olarak en yaygın olan kavram haber-i vahittir. İlk asırdaki haber-i vâhid tanımlamasıyla, sonradan yapılacak olan haber-i vâhid tarifleri birbirinden farklıdır. İlk asırda, “mütevâtir haberin zıddı olarak, itimada şayan aşıptan birçokları tarafından değil, yalnız bir tek kimse tarafından nakledilen haberler” hakkında kullanılan bir kavramdır.⁶⁸ Ebû Hanîfe ve talebelerinin de haber-i

⁶⁵ Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi, *Mârifetü Ulûmî'l-Hadis*, Medine, 1977, s. 119; el-Mubarek, Abdurrahman ibn Abdurrahman, *Tubfetu'l-Ahfezi*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, II, 84; Şakir, Ahmed Muhammed, *el-Bâisul-Hasis Şerbu İbtisâri Ulûmî'l-Hadis*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s.53.

⁶⁶ Recep Tuzcu, Muhaddislerin ve Fâkihlerin Ma'rûf Terimine Yükleği Anlamlar, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18:1, 2013, (s. 1-35).

⁶⁷ Bkz. Dağ, “Kırâat ilminde Şâz Kavramı – Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-”, *Marife*, C. VII/2, Konya 2007.

⁶⁸ Mustafa Ertürk, “*Haber-i Vâhid*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, İstanbul 1988, c. 14, s. 349; Tuğlu, s. 94; Wensinck, A.J., “*Haber-i Vâhid*” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, s. 155.

vâhid denilince anladıkları şey “tek kişinin rivâyet ettiği haber” dir.⁶⁹ İmam Şafî'nin haberi'l-hassa ifadesi de haber-i vâhit anlamındadır. Ancak onun bu kullanımı mütevâtir veya meşhur seviyesine çıkmayan haber değil, tek kişinin verdiği haber hakkındadır.⁷⁰ Sonraları ise, haber-i vâhid; bir iki veya daha fazla kimse tarafından rivâyet edilen fakat mütevâtir veya meşhur haber seviyesine ulaşamayan habere denilmeye başlanmıştır.⁷¹ Yani haberdeki râvî sayısının bir, iki, üç veya daha fazla olması arasında fark görülmemiştir.⁷² Sem'ânî ye göre: “Bir kişi veya yalan üzere birleşmeleri mümkün olan az sayıda kişinin rivâyet ettiği haberdır.”⁷³ Şîrâzî ise: “Tevâtür sınırının altına düşen haberdır”⁷⁴ demiş, bunun olabilmesi için de, mütevâtir haber için ortaya konulan şartlardan birinin bulunmaması gerekir diye açıklama yapmıştır.⁷⁵

İbn Hazm'a göreyse haberi vâhid: “Adil bir râvînin yine kendisi gibi âdil bir râvîden rivâyet ettiği haberdır.” Ona göre hadisin isnadının her aşamasında râvî sayısının bir kişi olması haberin âhâd olması için yeterlidir. Râvîleri sikâ kişilerden oluşan haberin makbul olduğunu söylemiş ve bu şekilde rivâyet edilen haberlerin ilim ve ameli gerektirdiğini söylemiştir.⁷⁶

Netice olarak mütevâtir haberde haberin râvîlerinin güvenilir olması şart değilken, âhâd haberde bu şarttır. Mütevâtir haberi ileten topluluğun müslüman olması bile gerekmezken, âhâd haberi rivâyet eden kişilerin adalet ve zapt ehli olması gereklidir. Mütevâtir haberde isnad aranmaz, aransa da bulunmazken⁷⁷ haber-i vâhitlerin isnadı yoksa bunlar hadis kitaplarında yer almaz ve hadis ilminde mütevâtir dışında senedi olmayan haberin de değeri yoktur. Şurasını belirtmek de faydalı

⁶⁹ Koçyiğit, *Istılablar*, s. 22-24; Ünal, *Ebü Hanîfe*, s. 134; Tuğlu, s. 94.

⁷⁰ Şafî, *el-Ümm*, c. 9, s. 15; Şafî, *er-Risâle*, s. 234,235.

⁷¹ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 368; bkz. Ahmed Mahmud Abdulvehhâb eş-Şinkitî, *Haberu'l-vâhid ve Hüciyyetuhu*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2002; Suheyr Reşâd, *Haberu'l-Vâhid fî's-Sünneti ve Eseruhu fî Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru's-Şurûk, Kahire trz.; Pezdevî, c. 2, s. 270; Erkmen, s. 60; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebü Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989, s. 147.

⁷² Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 66; Tuğlu, s. 95; Ertürk, s. 349.

⁷³ Sem'ânî, *Kavâti'*, c. 1, s. 273.

⁷⁴ eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, s. 73; Erkmen, s. 94.

⁷⁵ eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, s. 73.

⁷⁶ İbn Hazm, *İbkâm fî Usûl'l-Abkâm*, c. 1, s. 108; Güner, s. 21, 22.

⁷⁷ el-Cezâîrî, *Tevcibu'n-Nazar ilâ Usûl'l-Eser*, c. 1, s. 136-137; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 148; Koçkuzu, *Rivâyet İlimleri*, s. 75.

olacaktır. Mütevâtirin dışında kalan bütün haberler âhâd kapsamındadır. Bu çeşit haberlerin doğruluğu kendilerinden başka bir karineye bağlıdır. Doğru olup olmadığına da yapılacak bir istidlâl eylemi neticesinde karar verilir. Bu da bu kavramın güvenilirliğine hâlel getirmez.

3.3. Nazarî Bilgi

Nazar lügatte bakmak ve görmek, araştırma ve mukayese sonucunda düşünmek manalarına gelmektedir.⁷⁸ İstidlâli ve kesbî bilgi diye de adlandırılmaktadır.⁷⁹ İstidlâhî manası ise: “Bilinmeyen elde etmek için bilinenleri münasip bir şekilde işlemek.” anlamına gelmektedir.⁸⁰ Bir delil üzerinde akıl yürüterek elde edilen bilgidir.⁸¹ Yine: “Bir hüküm veya kavramın doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemi şeklinde tarif edilmiş olan “istidlâl” de aynı anlamı içermektedir.⁸² Nureddin Sâbûnî’ye göre düşünme türlerinden biri ile kazanılan bilgidir.⁸³ Başka bir tarife göre; insanın sebeplerine yapışmak suretiyle iradesi ve gayreti sonucunda Allah’ın o kişide meydana getirdiği bilgiye denir⁸⁴ ve bu bilgi; delil getirme, akıl yürütme ve delillere dayanarak bilinen şeylerden bilinmeyen şeyleri elde etme anlamına gelen bilgidir.⁸⁵ Bu bilginin oluşumunda düşünme ve tefekkür gereklidir. Bu bilgiye nazar ve delille ulaşmaktadır. Bu tür bilgi kesinlik arz etmediği için bu bilgiden dönülebilir ve şüphe edilebilir.⁸⁶

Gazzâlî’ye göre nazârî bilgi: “Kendisine kuşku arız olması müm-

⁷⁸ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribîl Kur’ân*, s. 518; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. 5, s. 215-220; Kâdî, Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğni fî Ehbâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, (Thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin), Kahire 1962, c. 11, s. 384 vd.; Topaloğlu, s. 71.

⁷⁹ Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî Rüknu’d-dîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-İrşâd ila Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İtikâd*, (Thk. Muhammed Yusuf Musa), Mektebetü’l-Hancı, Kahire 1950, s. 27 vd.

⁸⁰ Topaloğlu, s. 71; Talu, s. 6.

⁸¹ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu ve diğerleri), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 159.

⁸² Yavuz, “İstidlâl” Maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İsam Yayınları, İstanbul 1988, c. XXIII, s. 325; Talu, s. 6.

⁸³ Nureddin es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara 1979, s. 55.

⁸⁴ Abdullatîf Harpûti, *Tenkîbu’l-Kelâm*, (Çev. Fikret Karaman-İbrahim Özdemir), Elazığ 2000, s. 26-27.

⁸⁵ Cürçânî, Ta’rifât, s. 234; Tunçbilek, c. 5, s. 93; Topaloğlu, *Kelâm İmine Giriş*, s. 71; Refik el-Acem, *Mevsûâtı Mustalabâtu Usûlü’l-Fıkh inde’l-Müslimin*, Beyrut 1998, c. 1, s. 1032 vd.

⁸⁶ Güneş, s. 48; Yıldırım, *Kur’an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 134; Necati Öner, *Klasik Mantık*, 5.bsk., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 172.

kün olan hakkında durumları değişebileceği, dolayısıyla da kimi insanların bilip, kimilerinin bilemeyeceği, kadınların, çocukların ve nazar ehlerinden olmayanların bilemeyeceği bir şeydir."⁸⁷ Yani bu bilgi türü, akıl yürütmeye, zihin faaliyetine dayandığından düşünme ehliyetine sahip kişilerde oluşur, diğer kişilerde oluşmaz.⁸⁸

Mütevâtir haberde ise, haberi duyan herkes, "istidlâl ve kıyas yapanlar da yapmayanlar da dâhil, bilgi sahibi olurlar. Hatta ilim öğrenme yolunun ne olduğunu bilmeyen ve öncüller tertip etme gücüne sahip olmayan küçük çocuklar bile bu yoldan kesin bilgi sahibi olurlar."⁸⁹ Öte yandan, Râzi'ye göre ilim ya tasavvur olur ya da tasdik ile ilgili olur. Tasdik ise ya nazârî olur ya da zarûrî olur.⁹⁰ "Biz bir hakikati idrâk ettiğimizde onun o olduğuna menfi veya müsbet bir hüküm vermeden itibar edersek o tasavvurdur; eğer onun hakkında müsbet veya menfi bir hüküm verirsek o tasdik olur."⁹¹ İnsan ya duyuyla idrâk ve tasavvur eder (siyah beyaz gibi), ya kendi nefsiyle tasavvur eder (lezzet, elem, şehvet ve keder gibi) veya sadece aklıyla tasavvur eder (varlık, yokluk, birlik, çokluk gibi) veyahutta insan hayal ve aklıyla birlikte bir şeyi tasavvur eder."⁹² Bu şekilde tasavvurlar sonucu elde edilen bilgi zorunludur. Bunun dışında kalan yani zihnin kararı olumlu veya olumsuz bir hükümle olmazsa bu nazârî ilimdir.⁹³

Nazârî bilgi, akli bir çaba ve faaliyet neticesinde, bir sebep ve bir vasıta aracılığı ile elde edildiği için dolaylı bir bilgi türüdür.⁹⁴ Nazârî bilginin doğru olup olamayacağı, dayanmış olduğu duyu organlarının

⁸⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c. 1, s. 202.

⁸⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 39.

⁸⁹ Taftazânî, *Şerbu'l-Akâid*, s. 111; Ebu'l-Berekât, *Keşfü'l-Esrâr*, c. 2, s. 11.

⁹⁰ er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 1.bsk., (I-XXIII), Matbaatü'l-Behiyeti'l-Mısıriyye, Kahire tsz., c. 20, s. 88-89; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 136.

⁹¹ er-Râzî, *el-Mubassalu Efķârî'l-Müteaddimine ve'l-Müteabbirine*, 1.bsk., (Thk. Taha Abdurrauf Sa'd), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1984, s. 25; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 136.

⁹² er-Râzî, *el-Mubassal*, s. 28; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 136.

⁹³ er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûb ve Şerbu Kuvâbuma*, (Thk. Muhammed Sağır Hasan el-Ma'sûmî), Ma'hedu'l-Ebhâsî'l-İslâmiyye, Lahor 1968, s. 79; Yıldırım, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, s. 136; er-Râzî, *Mebâbisü'l-Meşrikiyye fî İlmi'l-İlahiyyâtü ve'l-Tabiiyyât*, 1.bsk., (Thk. M. El-Mutasım Billah el-Bağdâdî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990, c. 1, s. 464-465

⁹⁴ el-Bakillânî, *et-Tembîd*, s. 28; es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 55-56; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 39.

verdiği bilginin sıhhatine ve akıl yürütme metodunun doğru yapılabildiğine bağlıdır.⁹⁵ Yine bu bilgi de mütevâtir haberin aksine, insanların düşünme yetileri ve algılama kapasitelerinin farklı olmasından dolayı zorunluluk gerektirmez ve her zaman şüpheyile bakılan bir bilgi türüdür.⁹⁶

Sonuç

Tevâtür; yalan üzerinde kasıtlı veya kasıtsız ittifak etmeleri aklenden mümkün olmayan bir kalabalığın, yine kendileri gibi bir kalabalıktan rivayet ettiği haberdür. Bir habere mütevâtir denebilmesi için onu aktaran kişilerin tevâtür yeter sayısının altına düşmemeleri gerekmektedir. Aktarılan haber hisse ve müşahedeye dayanmalıdır ve sonucunda da aktarılan haber zorunlu bilgi doğurmalıdır. Mütevâtir haber üzerinde ittifak olması gereken bir haber türüdür. Bu bağlamda tevâtür kavramının ilişkide olduğu aynı anlam sahasına giren kavramlar; sahih, meşhûr, müstefiz, icmâ ve ilm-i zarurîdir. Zıddı olarak kullanılan kavramlar ise; şâz, âhâd ve nazârî bilgidir.

Kaynaklar

Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul 1304.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılabları Sözlüğü*, İstanbul 1987.

Başaran, Selman, *İbn Hazm ve Hadisteki Metodu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1977.

Bayraktutan, Osman, *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.

Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukukî İslâmiyye ve Istılabâtı Fıkhiyye Kamusu*, (I-VIII), Enese Sarmaşık Yayınları, İstanbul tsz.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu ve diğerleri), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hucce fî Tespîm-Nübüvve* (Resâilü'l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdusselâm M. Hârûn), el-Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1399.

⁹⁵ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 39.

⁹⁶ Zemahşeri, *Esâsü'l-Belâğa*, Daru's-Sadr, Beyrut 1979, s. 404 vd.; Âmidî, *el-İhkâm fî Usûlil-Abkâm*, c. 2, s. 30.

- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Risâleu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd, Resâilu'l-Câhız*, (Resâilu'l-Câhız içinde), (I-IV), (Thk. Abdüsselâm M. Hârun), el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1399.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Farabî, *es-Sıbab Tâcü'l-Lüğa ve Sıbâbu'l-Arabîyye*, (Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Mısır 1379.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerbu'l-Mevâkef*, Dâru't-Tebaâtî'l-Âmire, tsz.
- Cüveynî, *el-Burban fî Usûlil-Fıkıh*, (Thk. Abdulazim Mahhud ed-Dîb), Dâru'l-Vefa Yayınları, Yer Yok 1999.
- Dağ, Mehmet, Eş'arî Kelâmında Bilgi Problemi, *İslâm Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1980.
- Dağ, Mehmet, "Kırâat ilminde Şâz Kavramı – Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", *Marife*, C. VII/2, Konya 2007.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. Âsâ, *Takvîmu'l-Edille fî Usûlil-Fıkıh*, (Thk: Halil Muhyiddin el-Hüseyn), Beyrut 2001.
- Demir, Serkan, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü'nde Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- Ebû Hilal el-Askerî, *Evâil*, (Thk. Muhammed el-Mısırî), Dımaşk 1975.
- Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *Kitabu'l-Hudûd Fîl-Usûl*, (Thk. NeziH Hâmmad), Müessesetü'z-Za'îbî, Beyrut 1973.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 3.bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Ertürk, Mustafa, "*Haber-i Vâhid*" Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, İstanbul 1988.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tezhibu'l-Luğa*, (Thk. Ya'kub Abdü'n-nebî), 1964.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmet, *Kitâbu'l-Ayn*, Tah: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerâî, tsz.
- Güner, Osman, İbn-i Hazm'ın Düşünce Dünyasında Hadis, *Milel ve Nihal (İnanç Kültür ve Mitoloji Dergisi)*, c. 6, Sayı 3, Eylül-Aralık 2009.
- Güneş, Kâmil, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bakillânî ve Kadî Abdülcebbar'da Kelâmulah Meselesi Örneği)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

- Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*, Medine, 1977.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, 2. bsk., Otto Yayınları, Ankara 2012.
- Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008.
- Harpûtî, Abdullatif, *Tenkîbu'l-Kelâm*, (Çev. Fikret Karaman-İbrahim Özdemir), Elazığ 2000.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, (Thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut 1403.
- İbnu'l-Esîr, Mecduddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, Kâhire tsz.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemü'l-Mekâyis fi'l-Luga*, (Thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994.
- İbn Hacer Askalânî, *Hadis Istılabları Hakkında Nubbetü'l-Fiker Şerhi* (Çev. Talat Koçyiğit), Ankara 1971.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrem, *Lisânü'l-Arab*, (I-VX), Beyrut 1374
- Kâdî, Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Nşr. Fuâd Seyyid), 2.bs., Daru't-Tunusiye, Tunus 1986.
- Kâsmî, *Kavâidü't-Tabdis min Fünûni Mustalâbi'l-Hadis*, (Thk. Muhammed Behçe Baytar), Mektebetü'n-Neşri'l-Arabî, Dımaşk 1925.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, (Neşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- Öner, Necati, *Klâsik Mantık*, 5.bsk., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Râğîb, el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l Kur'ân*, (Thk. Muhammed Halil Aytânî) Dârü'l-Ma'rife, Beyrût 2001.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *el-Mabsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. T. Cabir Feyyad Ulvanî), Risale Yayınları, Beyrut 1992.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *Mefâtibu'l-Ğayb*, 1.bsk., (I-XXIII), Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Mısıriyye, Kahire tsz.
- Refik el-Acem, *Mevsûâtu Mustalabâtu Usûlü'l-Fıkıh inde'l-Müslimin*, Beyrut 1998.
- es-Sâbûnî, Nureddin, *Mâturîdiyye Akâidi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara 1979.
- Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılabları*, (Trc. Yaşar Kandemir), Anka-

- ra 1986.
- Suheyr Reşâd, *Haberu'l-Vâhîd fî's-Sünneti ve Eserubû fî Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'ş-Şurûk, Kahire trz.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (Şerh ve Thk. Abdurrahman Umayrâ), Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1989.
- Şâkir, Ahmed Muhammed, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İbtisârî Ulûmî'l-Hadîs*, Beyrut 1983.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim, *Şerbu'l-Luma'*, (Thk. Abdulmecid Turki), Daru Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- Taftazânî, Sa'duddin, *Risâletu'l-Hudud*, Mecelletu Avâû's-Şeria, Riyad XV 1404.
- Tahanevî, Zafer Ahmet, *Yeni Usûl-i Hadis*, (Trc. İbrahim Canan), İzmir 1982.
- Tekineş, Ayhan, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, İzmir 2005.
- Tuzcu, Recep, Muhaddislerin ve Fâkihlerin Ma'rûf Terimine Yükleği Anlamlar, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18:1, 2013, (s. 1-35).
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- Wensinck, A.J., "Haber-i Vâhid" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, İsam Yayınları, İstanbul 1988.
- Yıldırım, Zeki, *Kur'an Aydınlığında Bilgi Kavramı*, 1. bs., Avrasya Yayınları, Ankara 2008.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (I-XXXX), Mısır 1306.
- Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, Daru's-Sadr, Beyrut 1979.
- Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Babru'l-Mubît fî Usûli'l-Fıkk*, (Thk. Muhammed Muhammed Temir), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.